SINEZA: Časopis za humanističke i društvene nauke, 7(1)2026: 63-79
https://doi.org/10.63356/sin.2026.005
UDK 316.774:323.285(73)

CC BY NC ND

Pregledni naučni članak

Nasilni ekstremizam u onlajn prostoru: Sistemski pregled literature

Suzana Zorić, Vesna Kovačić

Univerzitet u Banjoj Luci, Filozofski fakultet
suzanazoric144@gmail.com, vesnakovacic87@gmail.com

Rasprostranjenost interneta i laka dostupnost većem broju ljudi, omogućila je lakše povezivanje i umrežavanje ljudi ekstremističkih stavova i shvatanja, te je znatno olakšala širenje ekstremističke propagande hiljadama i hiljadama potencijalnih sljedbenika. Ekstremizam je izraz kojim se označavaju djela ili ideologije, koje izlaze iz okvira koji se smatra društveno prihvatljivim, bilo iz pragmatičnih, bilo iz moralnih razloga. Mnogi teorijski okviri su pokušali da objasne sklonost pojedinaca ka ekstremističkim ideologijama, a najpoznatiji teorijski okviri su biološke, psihološke, društvene teorije, teorija rutinske aktivacije, te teorija socijalne strukture. Neka opšta definicija interneta kaže da je internet javno dostupna globalna paketna mreža, koja zajedno povezuje računare i računarske mreže korišćenjem istoimenog protokola. Još 1985. godine, odnosno 5 godina prije nego što se uopšte pojavio pojam „World Wide Web", desni suprematisti su u SAD-u osnovali internet platformu „White Aryan Resistance", čija funkcija se ogledala u širenju propagande, olakšavanju regrutovanja i pribavljanja finansijskih sredstava. Upotreba web foruma, društvenih mreža i internet platformi u podršci organizovanja djela iz domena nasilnog ekstremizma je u posljednjih nekoliko godina značajno porasla, te je dovela do toga da se u literaturi i u raznim naučnim radovima ustali pojam Cyber-VE (eng. Cyber Violent Extremism). Nasilni ekstremisti internet koriste u sljedeće svrhe: širenje propagande, regrutaciju novih članova, logistiku i planiranje nasilnih djela, te prikupljanje finansijskih sredstava za svoje ekstremističke akcije. Zaključak svega ovog je da je internet zapravo akcelerator nasilnog ekstremizma, te da u današnje vrijeme, internet i nasilni ekstremizam su teško odvojivi.

Ključne riječi: Internet, ekstremizam, Cyber-VE, nasilni ekstremizam, sajber ekstremizam

Uvod
Kontekst i motivacija za rad

Rasprostranjenost interneta i laka dostupnost većem broju ljudi, omogućila je lakše povezivanje i umrežavanje ljudi ekstremističkih stavova i shvatanja, te je znatno olakšala širenje ekstremističke propagande hiljadama i hiljadama potencijalnih sljedbenika. Pojavom interneta, posebno društvenih mreža, dovoljan je samo jedan video da se snimi ili objavi samo jedan tekst harizmatičnog predstavnika, odnosno vođe neke od ekstremističkih grupa, pa da dođe do radikalizacije i nasilja

u stvarnom svijetu (npr. okupljanje građana ispred pekare u Borči, nakon što je određene poruke u eter poslalo udruženje „Levijatan" (Blic, 2019; Radio Slobodna Evropa, 2019)). Takođe, prema podacima iz 2017. godine, 2/3 korisnika interneta su korisnici i raznih društvenih mreža (Statista, 2017), što implicira da sljedbenici, kao i oni koji žele da privuku nove članove svojim ekstremističkim ideologijama, vrlo često koriste društvene mreže kao svoje, metaforički rečeno „hunting ground", odnosno područje za lov ili mjesto gdje bi mogli da privuku nove regrute. Osim izloženosti ekstremističkim stavovima i pozivima na nasilje, treba istaknuti da je dostupnost društvenih mreža dala mogućnost i samim pojedincima da traže takav sadržaj, da se lakše spajaju sa istomišljenicima, što sve utiče na ekspanziju nasilja, ekstremizma odnosno destabilizaciji društvenih prilika. Takođe, određene platforme i internet sajtovi, stavljajući poseban naglasak na takozvane „dark web" sajtove, ekstremisti koriste kako bi organizovali određene ekstremističke akcije. Poznat je primjer platforme „Telegram", koja je već duži period pod svjetlima raznih VTK[1] odjeljenja i bezbjednosnih službi zbog politike objavljivanja i visoke tolerancije na nasilne i potencijalno opasne sadržaje. Naime, u februaru 2023. godine, grupa desničara, predvođenih Damjanom Kneževićem, vođom ultradesničarske ekstremističke grupe građana „Narodna patrola", preko Telegrama su pozvali na okupljanje u centru Beograda, kako bi protestvovali zbog usvajanja plana vezano za Kosovo. Protesti su se ubrzo radikalizovali, a nakon Kneževićevog hapšenja od strane BIA[2], pronađeno je oružje i planovi kako da se protesti radikalizuju u agresivnijem smislu (Radio Slobodna Evropa, 2023). Takođe, poznati vehabija Elvedin Pezić, preko svog naloga na Fejsbuku, objavljuje razne video snimke, kako bi, kako on to zove, edukovao svoje sljedbenike. Život na prostoru Balkana, podrazumijeva i bliske susrete sa raznim ekstremističkim ideologijama, počevši od religijskih fundamentalista, čija uvjerenja su takva da podrazumijevaju i nasilje prema neistomišljenicima, pa sve do simpatičnih i „šmeksi" faca, koja se kriju iza udruženja građana koja štite nejake ljude i slatke pse. Ekspanzija društvenih mreža i raznih sajtova, omogućila im je da lakše i brže šire svoju ideologiju, te samim tim i da privuku nove članove. Zbog kompleksnosti same tematike, života na još kompleksnijem području, te jako malo govora o ovoj temi (akcenat se u našem društvu više stavlja na nasilje u porodici, rodno zasnovanom nasilju, vršnjačkom nasilju, a vrlo malo na onlajn nasilni ekstremizam i nasilni ekstremizam generalno), odlučili smo se da tema preglednog rada bude „Nasilni ekstremizam u onlajn prostoru".

Ovaj pregledni rad teži da problematizuje i analizira ulogu interneta i društvenih mreža u širenju nasilnog ekstremizma, sa posebnim akcentom na onlajn radikalizaciju, metode privlačenja novih članova, korišćenje platformi poput Telegrama i dark veba za planiranje i koordinaciju nasilnih akcija, kao i šire društvene posljedice ovakvih procesa. Cilj je da se ukaže na potrebu za hitnijim, sveobuhvatnijim i interdisciplinarnim pristupom u razumijevanju i suzbijanju ovog rastućeg fenomena.

[1] Visokotehnološki kriminal.
[2] Bezbjednosno-informativna agencija.

Teorijski pregled

U ovom dijelu rada, cilj nam je detaljnije objasniti pojmove koje ćemo upotrebljavati kroz pregledni rad, a to su ekstremizam, nasilni ekstremizam, radikalizacija, internet, društvene mreže i dark veb, te pružiti osnovne teorijske okvire za fenomene. Sam pojam „ekstremizam" prvi put je upotrebljen još davne 1546. godine, kada je biskup Gardiner upotrebio ovaj pojam kako bi opisao sve svoje neprijatelje (Bötticher, 2017, prema Dušanić, 2020). Definicija samog pojma je vrlo „razvodnjena", pa istovremeno obuhvata i terorizam, ali i opijanje (Zubok, Chuprov, 2009, prema Dušanić, 2020). Đorić (2012) navodi da je *ekstremizam* izraz kojim se označavaju djela ili ideologije, koje izlaze iz okvira koji se smatra društveno prihvatljivim, bilo iz pragmatičnih, bilo iz moralnih razloga. Korijen riječi „ekstremizam" je latinskog porijekla i dolazi od riječi „extremus", što znači krajnost, ali se isto tako može prevesti i kao nepopustljivost u nekim idejama, ponašanjima ili stavovima (Đorić, 2012). Ekstremizam se zapravo shvata kao ponašanje koje je na granici održivog, dopuštenog i normalnog, te koje vrlo često teži da pređe tu granicu „normalnosti" (Simeunović, 2009). Sljedbenici ideologija, koje se smatraju ekstremističkim, sebe nikad neće nazvati ekstremistom, već radikalistom, pa se pojam radikalizam ustalio kao eufemizam za ekstremizam (Simeunović, 2009). Definicije ekstremizma u antiterorističkim strategijama mnogih država često su nejasne i preširoke, što omogućava nosiocima vlasti da takve okolnosti, odnosno konfuzije koriste za borbu protiv svojih unutrašnjih političkih i ideoloških protivnika, te slabljenja opozicionog djelovanja (Neumann, 2013).

Dušanić (2020) u svojoj knjizi navodi sljedeće karakteristike ekstremizma:

1. Percepcija i pozicioniranje sebe i grupe izvan regularnog poretka u društvu;
2. Snage koje ideološki žele da ostvare političku prevlast u društvu, zanemarujući demokratske principe;
3. Postojanje ideološkog plana;
4. Autoritarnost i sklonost totalitarnosti, te odbacivanje principa demokratije;
5. Zanemarivanje zakonskih principa, jednakosti i ljudskih prava;
6. Netolerantnost prema drugim konceptima, te nepoštivanje različitosti;
7. Filozofija „cilj opravdava sredstva";
8. Utočište u nekim religijskim principima;
9. Apokaliptična predviđanja;
10. Veličanje nasilja kao metode za rješavanje društvenih nesporazuma itd. (Dušanić, 2020).

U kontekstu ekstremizma i ekstremizacije, često se spominje pojam radikalizam i radikalizacija. *Radikalizacija* je proces prihvatanja mišljenja, stavova, ideja i vjerovanja, koje opravdavaju ili odobravaju upotrebu nasilja. Radikalizacija koja vodi nasilju predstavlja odluku da se odustane od političkih procesa ili nenasilnih metoda u ostvarivanju promjena u korist ostvarivanja promjena nasilnim putem (Brkić-Šmigoc et al., 2019). Postoji nekoliko faza radikalizacije:

1. Početna faza→Faza samoidentifikacije→Faza indoktrinacije→Faza napada→*Biološke teorije*. Teoretičari ovog teorijskog pravca vode se mišljenjima da su određene odrednice ponašanja biološki determinisane, odnosno urođene ili nasljeđene. Kako je proticalo vrijeme, a bilo sve više radova, većina ovih teorija je osporena (Milosavljević, 2004, prema Dušanić, 2020). Važnost bioloških faktora u kontekstu ekstremizma uglavnom se svodi na pol. U većini ekstremističkih akcija na zapadu, muškarci su ti koji izvršavaju nasilne akte, dok žene više imaju tu neku podržavajuću ulogu (Bakker, 2006, prema Dušanić, 2020).
2. *Psihološke teorije*. Ponašanja dovode u vezu sa psihičkim osobinama ličnosti pojedinca (Milosavljević, 2004, prema Dušanić, 2020). U kontekstu pristupa ovakvih teorija (npr. psihoanalitičke teorije, teorija frustracije ili *strain* teorija i sl.), akcenat istraživanja je stavljen na otkrivanje tipičnih karakteristika „terorističke" ličnosti, odnosno pronalaženje nekih osobina ličnosti ili karakteristika koje bi objektivno razlikovale teroriste i ekstremiste od običnog „normalnog" pojedinca (Dušanić, 2020).
3. *Društvene teorije*. Društvene ili sociološke teorije ne odbacuju prethodne dvije grupe teorija, prihvataju ih, ali veći fokus stavljaju na društvene uzroke koji mogu da dovedu do različitih oblika ponašanja, pa tako i devijantnih. Neke od društvenih teorija su teorija anomije, teorija diferencijalne asocijacije, teorija socijalne kontrole itd. (Milosavljević, 2004, prema Dušanić, 2020). Objašnjenje ekstremizma preko društvenih teorija je najdominantnije u naučnoj literaturi, te se kao najčešći faktori spominju siromaštvo, neintegrisanost određene grupe u zajednici, doživljaj diskriminisanosti i depriviranosti, segregacija itd. (Dušanić, 2020).

Hawdon i saradnici (2018) su za objašnjenje nasilnog ekstremizma koristili 2 teorijska okvira, a to su *Teorija rutinske aktivnosti* (poznata i kao RAT teorija) i *Teorija socijalne strukture i socijalnog učenja*. Prema *RAT teoriji*, vjerovatnost zločina raste kada se motivisani počinitelj, odgovarajuća meta i nedostatak sposobnih čuvara susretnu u prostoru i vremenu, odnosno u kontekstu interneta i onlajn svijeta. Ukoliko se više vremena provodi na internetu i internetskim sajtovima i forumima, veća je šansa da će osoba biti izložena onlajn materijalu, koji promoviše nasilje, ekstremizam, govor mržnje. Faktori rizika prema ovoj teoriji su: izražavanje mišljenja o osjetljivim temama, učestvovanje u visokorizičnim onlajn aktivnostima, manjak kontrole u sajber prostoru. Prema *Teoriji socijalnog učenja*, važne su različite društvene organizacije, različite lokacije organizacija u društvenoj strukturi, koje mogu da imaju uticaja na pogled na svijet, a koji su u vezi sa izloženošću ekstremizmu. Blizina modela, odnosno prisustvo pogleda na svijet, odnosno stavova, koji su ekstremistički, dovodi do uticaja na procese učenja i čini legitimnim i vrijednim ekstremna uvjerenja, a što onda direktno utiče na samu socijalnu, odnosno društvenu strukturu (Hawdon, Bernatzky & Costello, 2018).

Iako se ne mogu pronaći neki generalni faktori koji dovode do nasilnog ekstre-

mizma i terorizma, mogu se identifikovati pojedini, najčešće spominjani. Prvi jeste demokratija, koju mnogi istraživači nasilnog ekstremizma navode kao lijek protiv pojave nasilnog ekstremizma, ali Abadie navodi da zapravo nagli prelaz iz autokratije u demokratiju može da bude faktor rizika, koji dovodi do pojave nasilnog ekstremizma i to u smislu da oni koji su podržavali autokratski način rukovođenja neke zemlje, nakon prelaska autokratije u demokratiju, nastavljaju da promovišu i da se nasilnim metodama bore za svoja ideološka uvjerenja (Abadie, 2006). Vrlo često u vezu sa pojavom nasilnog ekstremizma je dovođen i nizak BDP po glavi stanovnika, ali Krueger je u svojim radovima pokazao da zapravo nizak BDP nema nikakve veze sa pojavom bilo kakvog oblika ekstremizma (Krueger, 2008). Još jedan faktor jeste obrazovanje, ali obrazovanje je u ovom smislu vrlo kontroverzan faktor i zavisi od moderatorskog uticaja socioekonomskog statusa (SES). Kada je SES povoljan, obrazovanje otežava mobilizaciju za akte nasilnog ekstremizma i vrlo često promoviše demokratske vrijednosti u jednom društvu, dok kad je SES nepovoljan, obrazovanje postaje faktor rizika (Gambetta & Hertog, 2016). Što se tiče individualnih karakteristika, koje mogu da budu faktor rizika za nasilnu ekstremizaciju, mnogi naučnici i istraživači su izbjegavali identifikovanje istih. Dugi niz godina se smatralo politički nekorektnim fokusiranje na faktore rizika ekstremizacije, koji se nalaze na nivou individue, dok su naučnici koji su ipak sprovodili ovakva istraživanja, bila izloženi kritici da na osnovu akcentovanja individualnih faktora, pokušavaju umanjiti važnost političkih prigovora. Pojedinci postaju dio ovakvih grupa, kao i svakih grupa: slažu se sa misijom/ideologijom grupe, uvjeravaju ih prijatelji ili članovi porodice, privlače ih određene koristi, koje mogu dobiti članstvom u takvim grupama i sl. (Stern, 2016).

Internet je nastao početkom 60-ih godina prošlog vijeka, kada su američki naučnici pri Ministarstvu odbrane, odlučili da povežu dva računara sa dva različita univerziteta u Americi. Neka opšta definicija interneta kaže da je *internet* javno dostupna globalna paketna mreža, koja zajedno povezuje računare i računarske mreže korišćenjem istoimenog protokola. To je „mreža svih mreža", koja se sastoji od nekoliko miliona kućnih, akademskih, poslovnih i vladinih mreža, koje međusobno razmjenjuju informacije i usluge, kao što su elektronska pošta, *chat* dopisivanje, prenos datoteka i sl. (Pereža, 2017). Prema statističkim podacima, oko 5 milijardi ljudi na svijetu koristi internet, a 2/3 njih aktivno koristi društvene mreže. *Društvene mreže* predstavljaju najveći i najglobalniji komunikacijski fenomen današnjice, koji služi za povezivanje ljudi, razmjene informacija i komunikacije među ljudima (Šarac, 2022). Prve društvene mreže nastale su 1997. godine, nakon čega su se vrlo brzo proširile i stekle popularnost, koja ih nije napustila ni do dan-danas. Najpoznatija društvena mreža je Fejsbuk (eng. *Facebook*), koju je osnovao Mark Zukenberg, 2004. godine (Galant, 2020). Prema podacima koje u svom radu koristi Greenfield (2018), popularnost Fejsbuka se ogleda u činjenici da tokom jednog dana jedan prosječan korisnik ove društvene mreže čak 14 puta provjeri svoj nalog (Greenfield, 2018). U posljednjih nekoliko godina, najpopularnija društvena mreža,

pogotovo među mladima jeste TikTok, a ponašanje korisnika, pogotovo adolescenata je bilo motivisano željom da se prošire sopstvene socijalne mreže, potrebama da se bude poznat i slavan, da se samoizraze i kreiraju svoj identitet (Bucknell-Bossen & Kottasz, 2020). Pored Fejsbuka, postoji još nekoliko društvenih mreža: Instagram, Twitter, TikTok, Snapchat i dr. Ljudi koriste društvene mreže u različite svrhe poput igranja igrica, socijalizovanje, provođenje slobodnog vremena, komunikacija sa ljudima sa raznih područja svijeta, te društvene mreže omogućavaju ljudima samoprikazivanje, vlastito predstavljanje i ostavljanje visokog utiska o sebi (Rui & Stefanone, 2013). Neki autori smatraju da se različite društvene mreže koriste u različite svrhe, odnosno da zadovolje različite potrebe kod različitih korisnika. Prema Nadkarni i Hofmann (2012), motivi za korišćenje Fejsbuka su: potreba za pripadanjem i potreba za samoprikazivanjem. Lee i saradnici (2015), navode da se Instagram kao društvena mreža koristi za samoprikazivanje i socijalnu interakciju, olakšavajući korisnicima da prikažu realnog sebe, ali uz korišćenje nekih filtera i idealnog sebe, dok se Snapchat najviše koristi za komunikaciju sa bliskom okolinom (Piwek i Joinson, 2016). Novija istraživanja pokazuju da motivi za korišćenje društvenih mreža leže u povezivanju sa drugima u ranijem adolescentnom dobu, dok se ulaskom u stariju adolescenciju i približavanje odraslom dobu, motiv mijenjao, pa je glavni motiv za korišćenje društvenih mreža bilo traženje informacija o temama od interesa (Stockdale & Coyne, 2020). Pored društvenih mreža, na kojima kad se podijeli sadržaj, taj sadržaj može biti praćen kako od administratora aplikacije, tako i od bezbjednosnih službi određenih zemalja. S druge strane, pored „površinskog" veba ili interneta, imamo onu skriveniju ili „deep web" stranu, koja nije podložna praćenju i čijim sajtovima ne može da se pristupi preko uobičajenih onlajn pretraživača, odnosno, „deep web" obuhvata stranice, koje nisu indeksirane. Stranice koje pripadaju „deep web" prostoru su samostalne i ne postoje linkovi koji bi ih povezivali međusobno. Pristup ovim sajtovima se obavlja preko specifičnih softvera, koji koriste nestandardne komunikacione protokole. Ovaj način organizacije nudi visok stepen privatnosti, pa su „deep web" i njegove stranice vrlo privlačne ljudima koji ne žele da njihove onlajn aktivnosti budu praćene i javno dostupne. Anonimnost, koju pruža doprinijela je tome da se u ovom, skrivenom prostoru interneta, počnu odvijati ilegalne aktivnosti, te to dovodi do izdvajanja jednog određenog dijela, koji nosi naziv *dark web*. Neke od aktivnosti korisnika ovog dijela dubokog interneta su: trgovina informacijama (vrlo često strogo čuvanim informacijama), trgovina lažnim dokumentima, pedofilija, trgovina oružjem, pa čak i trgovina ljudskim organima. Takođe, ovaj dio interneta se vrlo često koristi i od strane terorističkih i ekstremističkih grupa, kako bi širili svoju ideologiju ili kako bi bezbjedno komunicirali sa udaljenim ćelijama organizacije i organizovali nasilne akte (Ilić, Spalević, Veinović, Spalević & Salem-Ali, 2017). Jedan od najpoznatijih onlajn veb foruma, koji je promovisao ekstremističke stavove, te pozivao na nasilne akte jeste „Iron March" ili „Gvozdeni marš". Sajt je osnovan 2011. godine i okupljao je neo-naciste, neo-fašiste i druge pripadnike militantnih i ekstremističkih grupa,

te i pojedince koji su kasnije počinili neke od poznatijih nasilno-ekstremističkih akata. Forum je zatvoren 2017. godine, a korisnici istog su se preselili na druge, vrlo slične forume, dok su mnogi otišli i na dark veb sajtove povezane sa ovom tematikom (Scrivens, Osuna, Chermak, Whitney & Frank, 2021).

Pregled korištenih metoda

Ovaj pregledni rad koristi kvalitativni, deskriptivno-analitički pristup u analizi literature, koja se bavi fenomenom nasilnog ekstremizma u onlajn prostoru. Primijenjena je metoda analize sadržaja i tematske sinteze podataka iz postojećih naučnih i stručnih izvora. Korišćene su sljedeće baze podataka i platformi, kako bi se prikupili adekvatni radovi:

1. Google Scholar
2. ResearchGate
3. LibGen
4. Academia.edu

Da bi određen rad bio uključen u analizu, morao je da ispunjava određene kriterijume:

1. Da je objavljen u periodu od 2010. do 2023. godine, uz prioritet radovima koji su objavljeni u periodu od 2017. do 2023. godine.
2. Da je pisan na engleskom, srpskom ili hrvatskom jeziku.
3. Da se eksplicitno bavi temama kao što su: onlajn nasilni ekstremizam, radikalizacija putem društvenih mreža, digitalni regrutni mehanizmi ekstremističkih grupa, uloga platformi u širenju ekstremizma.
4. Da sadrži empirijske podatke, analitičke uvode ili relevantne teorijske modele.
5. Da je rad iz akademskih i recenziranih izvora, dok su izvještaji NVO i medijski natpisi bili korišćeni kao dopunska literatura kako bi se pružio širi i bolji uvod u ovu tematiku.

Ukupno je pregledano 67 radova, od kojih je 27 radova zadovoljilo kriterijume za uključivanje u pregled. Analiza je sprovedena u više faza:

1. Preliminarna selekcija na osnovu naslova rada i sažetka;
2. Detaljno čitanje radova koji su ispunili kriterijume;
3. Kategorizacija radova prema dominantnim temama (npr. dark veb, društvene mreže, Cyber-VE...);
4. Tematska sinteza ključnih nalaza sa ciljem identifikovanja zaključaka koje nudi pregled savremenih naučnih radova.

Rad se metodološki oslanja na pristup *narattive review* pregleda literature, koji omogućava sveobuhvatan prikaz višedimenzionalnog fenomena kao što je onlajn nasilni ekstremizam.

Pregled istraživanja

„Digitalna revolucija", kako je nazvana ekspanzija društvenih mreža, internet foruma i onlajn svijeta uopšte, promijenila je živote ljudima širom svijeta, dok je granica između stvarnog i virtuelnog svijeta postala gotovo nerazdvojiva, a ponekad i nepremostiva. Međutim, kako je vrijeme odmicalo, a internet i njegove onlajn zajednice postajale sve raširenije, optimizam da će internet da olakša ljudima život se smanjio, jer su internet i njegove onlajn zajednice polako počele da pokazuju i svoju tamnu stranu (Winter, Neumann, Meleagrou-Hitchens, Ranstorp, Vidino & Frust, 2020). Pomenuta digitalna revolucija je stvorila nove bezbjednosne izazove. Nasilni ekstremizam i terorizam su prošli kroz značajnu transformaciju tokom posljednjih decenija, pogotovo nakon što su razvili neraskidivu vezu sa sajber prostorom, koji sada služi kao polje za jačanje i održavanje terorizma (Kapsokoli, 2023). Još 1985. godine, odnosno 5 godina prije nego što se uopšte pojavio pojam „World Wide Web", desni suprematisti su u SAD-u osnovali internet platformu „White Aryan Resistance", čija funkcija se ogledala u širenju propagande, olakšavanju regrutovanja i pribavljanja finansijskih sredstava (Smith, 2023). Ramsay i saradnici (2013) u svom radu navodi da su pripadnici ekstremističkih grupa bili prvi korisnici interneta i da je on od svojih prvih koraka postao nerazdvojivo povezan sa nasilnim ekstremizmom u stvarnom svijetu (Ramsay et al., 2013). Početkom XXI-og vijeka, internet se koristio kao jedan od načina da se u svijet ekstremizma privuku novi članovi, odnosno regruti (Donelan, 2009), dok danas, internet i njegove platforme, bilo površinskog, bilo dark veba se koristi za širenje ideologija, planiranje napada, te i izvršavanja pojedinih napada u domenu sajber terorizma (Winter, Neumann, Meleagrou-Hitchens, Ranstorp, Vidino & Frust, 2020). Rast i razvoj informacionih tehnologija je izazvao višestruke probleme, jer je internet pružio sredstva i mogućnosti napadačima da organizuju, pa čak i ostvare planove nasilnih napada, te je ova trenutna situacija dovela do formiranja određenih onlajn zajednica, koje su počele da okupljaju pojedince sklone nasilnom ekstremizmu, te su svoje aktivnosti prebacili u onlajn domen (Jayablan, Ibrahim & Manaf, 2014; Harpreet & Greta, 2013). Istraživanje je pokazalo da je internet odigrao važnu ulogu u olakšavanju da se kroz proces radikalizacije dođe od običnih ekstremističkih stavova do nasilnog ekstremizma i to tako što je ispitanicima pružio neograničen pristup ekstremno desničarskom sadržaju i mrežama (onlajn grupama), čiji su članovi pojedinci sa identičnim ideološkim uvjerenjima (Gaudette, Scrivens & Venkatesh, 2020). Korišćenje internet zajednica, omogućilo je nasilnim ekstremistima da povećaju regrutaciju, izgrade socijalne veze sa potencijalnim korisnicima širom svijeta, te da kroz dijeljenje onlajn sadržaja, podstaknu regrute na ekstremističko nasilje. Takođe, određene bezbjednosne agencije su prijavile da ekstremističke organizacije koriste društvene mreže za direktnu komunikaciju sa svojim članovima, što im olakšava organizovanje napada (Salleh, Selamat, Saaya, Ahmad & Masud, 2016). Kao što je već navedeno u samom uvodu, primjer za korišćenje društvene mreže za organizaciju napada ili protesta jeste „Narodna

patrola", čiji vođa je pokušao da, preko društvene mreže Telegram, organizuje nasilne proteste u centru Beograda sa namjerom rušenja ustavnog poretka Srbije (Aljazeera, 2023). Upotreba veb foruma, društvenih mreža i internet platformi u podršci organizovanja djela iz domena nasilnog ekstremizma je u posljednjih nekoliko godina značajno porasla, te je dovela do toga da se u literaturi i u raznim naučnim radovima ustali pojam Cyber-VE (eng. Cyber Violent Extremism) (Overbey, McKoy, Gordon & McKitrick, 2010). Dark veb, za koji je ranije navedeno da je dio dubokog (*deep*) veba, je onlajn prostor koji najčešće koriste pripadnici ekstremističkih grupa kako bi u oflajn domenu svog djelovanja počinili nasilne akte, koje su organizovali preko dark veb foruma (Li, Feiqiong & Joseph, 2009). Sachan (2012) u svojoj analizi, navodi da ekstremističke grupe koriste internet i internet platforme kako bi razmijenile svoje ideologije, materijale, te regrutovale nove članove (Sachan, 2012). Analizom literature i sadržaja onlajn platformi i sajtova na društvenim mrežama posvećenim ekstremističkim grupama, koje u svom opusu djelovanja imaju sklonosti i ka nasilnim akcijama, Winter je sa svojim saradnicima došao do zaključka da nasilni ekstremisti internet koriste u sljedeće svrhe:

1. Širenje propagande;
2. Regrutaciju novih članova;
3. Logistiku i planiranje nasilnih djela;
4. Prikupljanje finansijskih sredstava za svoje ekstremističke akcije (Winter, Neumann, Meleagrou-Hitchens, Ranstorp, Vidino & Frust, 2020).

Pojedina istraživanja pokazuju da su sajber alati, odnosno društvene mreže, internet forumi, te sajtovi na dark vebu, najuticajniji u fazi radikalizacije i regrutacije budućih članova ekstremističke grupe (Torok, 2010). Sajber regrutacija kod nasilnog ekstremizma predstavlja bilo koju poruku, koja pokušava da ubijedi korisnika (pojedinca, koji je na neki način došao u kontakt sa tim materijalom) da se pridruži organizaciji, koja „njeguje" tradiciju nasilnog ekstremizma. Takve regrutacione poruke pomažu korisnicima neke društvene mreže, foruma i sl., da pronađu nasilne pokrete, kojima se mogu pridružiti ili čak mogu da opisuju načine kako da neko počini neki nasilni ekstremistički čin (Scanlon & Gerber, 2014). Glavna opasnost u sajber regrutaciji, ogleda se u sposobnosti da brzo izloži velike grupe korisnika širokom spektru regrutacionih poruka uz nizak nivo opasnosti da će biti otkriveni, sankcionisani ili cenzurisani od strane snaga reda (Torok, 2010). U jednom istraživanju, autori rada su pronašli da nakon što su bili izloženi prvi put nekom ekstremističkom sadržaju na nekoj internet platformi ili društvenoj mreži, ispitanici su nastavili da koriste internet kako bi zadovoljili svoju novootkrivenu radoznalost za nasilne ekstremističke ideologije. Većina ispitanika je navodila da su kroz ovaj proces „pecanja" informacija iz ovakvih onlajn medija, sve više uranjali u nasilnički sadržaj, te sve više ga utiskivali u svoje svakodnevno funkcionisanje. Kroz procese početne regrutacije, te uranjanja i prihvaćanja uvjerenja, ispitanici su najčešće posjećivali diskusione čet sobe, gdje su ostavljali neke svoje stavove, kako bi dobijali odobravanja od strane „starijih" članova. Ti iskusni, „stari" članovi

su novim regrutima pružali detaljne i lične uvide u vjerovanja, norme i vrijednosti pokreta nasilne ekstremne desnice, te su im pružali mentorstvo u potencijalnim akcijama i napadima koje bi, eventualno nekad u budućnosti, sprovodili kao pripadnici nasilnih desničarsko-ekstremističkih pokreta (Gaudette, Scrivens & Venkatesh, 2020). Društvene mreže, kao i njihova popularnost (autor ovdje prvenstveno poentira na Vkontakt, Ok.ru, što su ruske verzije zapadnog Fejsbuka, ali sa dosta manjom kontrolom od strane administratora) su olakšale pojedincima sklonim nasilnom ekstremizmu da međusobno komuniciraju, organizuju se, regrutuju, pa čak i eksplicitno planiraju razne napade. Takođe, jako bitno za navesti je da pripadnici ekstremističkih grupa, preko internet foruma, dark veba i društvenih mreža, lakše stupaju u kontakte sa ljudima koji finansiraju njihovo djelovanje i same nasilne akte ekstremizma u realnom kontekstu (Weimann, 2012). Gaudette i saradnici (2020) u svom radu navode da su ispitanici najčešće navodili da su forumi za diskusiju, te čet sobe na društvenim mrežama bili mjesta na kojima su se reklamirali događaji, te pozivali druge članove grupe da prisustvuju određenim događajima uživo ili da budu dio neke nasilne akcije u realnom kontekstu. Takođe, u radu istih autora, ispitanici su naveli da su najviše posjećivali forum „Stormfront", koji je široj javnosti poznat kao najveći i najaktivniji sajt koji je podsticao mržnju (Gaudette, Scrivens & Venkatesh, 2020). Ingram i Rid (Ingram & Reed, 2017) su u svom radu naveli da pojedine sekcije onlajn magazina, čiji je fokus na nasilnom ekstremizmu i terorizmu pruža uvid u korake planiranja napada, pa čak i kako napraviti, odnosno kreirati sredstva za izvršavanje napada. Istraživački rad Salleh i saradnika (2016) je dokazao da postoji 8 komponenti sajber nasilnog ekstremizma, a to su: napadač, motivacija, namjera, metod, alatke, cilj, sredstvo i uticaj. Autori smatraju da te pronađene komponente zapravo omogućavaju da se predvidi napad iz domena Cyber-VE, te su u svom radu pojasnili da su komponente identifikovani napadač i cilj napada opcione u identifikaciji bilo kojeg napada iz domena Cyber-VE, pa tako i nasilnog čina, dok komponente poput motivacije za napad, metoda napada, sredstva napada, namjere napada i uticaja napada moraju sve biti prisutne da bi se ekstremističkom aktu dodijelio atribut napada iz domena Cyber-VE (Salleh, Selamat, Saaya, Ahmad & Masud, 2016). Istraživanja pokazuju da su sajber zajednice najuticajnije na samom početku ekstremizacije nečijih stavova i da imaju više uspjeha kod regrutacije, nego što ima oflajn regrutacija (Torok, 2010). Ekstremističke grupe koriste određene internet forume, kao i društvene mreže sa manjim nivoom administratorske kontrole, kako bi slobodno širili svoju ideologiju, dijelili materijale, te bili u mogućnosti da organizuju nasilne napade čak i u drugim krajevima svijeta (Scanlon & Gerber, 2014). Conway (2006) u svom radu navodi da je internet omogućio terorističkim i ekstremističkim grupama da preko raznih foruma i društvenih mreža šire prijetnje o napadima u realnom kontekstu, te je zaključeno da svaka prijetnja objavljena na društvenim mrežama se shvata vrlo ozbiljno i ima veliki uticaj na život ljudi u realnom svijetu (Conway, 2006). Kada govorimo o Cyber-VE, istraživanja su pokazala da je zapravo ideologija

ta, koja uz motivisanost pojedinca, doprinosi tome da napadač izvrši neki napad koji u korijenu, odnosno svom temelju ima komponente i karakteristike Cyber-VE (Salleh, Selamat, Saaya, Ahmad & Masud, 2016). U jednom od istraživanja, gdje se kroz intervju provjeravalo kako su ispitanici, koji su bili bivši pripadnici Skin Heads grupa i sličnih ultradesničarskih organizacija, došli u dodir sa nasilnim ekstremizmom, ispitanici su navodili da je to uglavnom bilo preko različitih internet foruma i sajtova, te da niko od njih nije slučajno naišao na propagandni materijal. Neki ispitanici su navodili da su do informacija o postojanju foruma ili sajtova dolazili tako što su komentarisali ili razmjenjivali komentare o muzici koja je veličala bijele suprematiste, dok su neki dolazili do ovih internet sajtova preko postova ili statusa koje su na svom nalogu podijelile osobe sa kojima su ispitanici bili u kontaktu preko neke društvene mreže. Najčešće sadržaje, koje su ispitanici navodili, da su bili izloženi, su književnost i muzika koja je u svom sadržaju veličala ekstremnu desnicu (Gaudette, Scrivens & Venkatesh, 2020). Internet i internet forumi igraju značajnu ulogu u procesu radikalizacije, posebno mladih i žena, jer dolaze do informacija, podataka i materijala do kojih bi vrlo teško došli u oflajn svijetu (Gunton, 2022). Grupa istraživača je analizirala sadržaj sa dva velika foruma, koji su poznati po promociji nasilnog ultradesničarskog ekstremizma: Fascist Forge i njegovog prethodnika, Iron March. Rezultati istraživanja su pokazala da su teorije zavjere prema Jevrejima najčešće bila okidač pristupanja ovim sajtovima i traženja srodnih mišljenja. Takođe, stariji članovi, odnosno korisnici foruma Fascist Forge, koji su prije bili korisnici i Iron March-a, su mobilizovali mlade regrute i pripremali ih za angažman u nasilnim akcijama, koje su sprovodile pojedine grupe, korisnici Fascist Forge, odnosno nekada Iron March-a. Zagovaranje i podsticanje nasilja je utvrđena kao najjača karakteristika sadržaja propagandnih materijala objavljivanih na ova dva sajta (Scrivens, Osuna, Chermak, Whitney & Frank, 2021). Winter, sa svojim saradnicima, navodi da se internet i produkti interneta u vidu društvenih mreža, najčešće koriste, pored regrutacije, širenje propagande i kreiranje planova akcije, koriste i kao sigurno mjesto za prikupljanje novca, koji kasnije koriste za izvršavanje akcija iz domena nasilnog ekstremizma (Winter, Neumann, Meleagrou-Hitchens, Ranstorp, Vidino & Frust, 2020). Johnson i saradnici su se, u svom radu, osvrnuli na ulogu pola u onlajn nasilju i pokazali su da su muškarci ti koji vrbuju, šire ideologiju, organizuju akcije, te ih i realizuju u stvarnom svijetu, dok žene imaju ulogu podržavajućeg faktora (Johnson et al., 2016). Takođe, koliko god se sugerisalo kroz sve ove radove da internet i njegove platforme, forumi i društvene mreže pružaju određenu dozu sigurnosti, odnosno sigurno utočište za pojedince sklone nasilnom ekstremizmu, u radu Gaudette i saradnika, pokazano je da su ispitanici ipak bili zabrinuti za svoju bezbjednost, te da na forumima nisu pružali informacije, koje su njihovo forumsko ime mogli da dovedu u vezu sa stvarnim njima, iz razloga što su uvijek sumnjali da bi na forumu mogli biti i infiltrirani pripadnici snaga reda (Gaudette, Scrivens & Venkatesh, 2020). Današnji ekstremisti, sa naglaskom na one ekstremiste koje koriste nasilne ispade kako bi postigli

svoj cilj, bez obzira da li se radi o bijelim suprematistima, radikalnoj ljevici ili desnici ili džihadistima, svi oni koriste internet kako bi postigli neke svoje ciljeve, bez obzira da li se radi o širenju propagande, skupljanju novca za njihovo djelovanje u realnom kontekstu, regrutovanju novih članova, ili čak organizovanja nasilnih akcija u realnom svijetu (Winter, Neumann, Meleagrou-Hitchens, Ranstorp, Vidino & Frust, 2020).

Pregled praktičnih metoda za redukciju ekstremističkog nasilja, kako u onlajn, tako i u realnom kontekstu

Neumann (2013) je tvrdio da treba da se poduzmu mjere kako bi se smanjila potražnja za ekstremističkim sadržajem na internetu. Predlagao je da se koristi diskreditovanje nasilne ekstremističke propagande, suočavanje mladih sa ekstremističkim narativima i njihovim posljedicama, te edukacija mladih o potencijalnim opasnostima koji mogu proizaći iz priključivanja takvim internet zajednicama (Neumann, 2013). Braddock i Horgan su predlagali da narativ, koji se plasira na internetu, a koji se odnosi na prevenciju onlajn ekstremizma, bude oštriji, te da uključi prikaze i intervjue sa ljudima koji su nekad bili dio ovakvih grupa, te koji su shvatili potencijalne posljedice kako za sebe, tako i za okolinu (Braddock & Horgan, 2016). Lee (2019) u svom radu govori o neformalnim organizacijama, koje se na internetu bave sa plasiranjem poruka koje za cilj imaju suzbijanje nasilnog ekstremizma (odnosi se i na onlajn i na realni kontekst). Suzbijanje nasilnog ekstremizma, prema istom autoru, ima 3 nivoa:

1. Primarni nivo-radi se na suzbijanju nasilnog ekstremizma, prije nego što je došlo do radikalizacije;
2. Sekundarni nivo-akcenat se stavlja na suzbijanje „simptoma“ ekstremizma koji se već pojavljuju kod neke osobe;
3. Tercijarni nivo-tretira one koji su već bili izloženi nasilnom ekstremizmu ili su bio dio zajednica koje promovišu nasilni ekstremizam (Lee, 2019).

Harris-Hogan i saradnici navode da postoje i posebni programi koji su usmjereni na one koji su pod rizikom od radikalizacije i sklonosti da podlegnu pod uticaj ideologija koje promovišu nasilni ekstremizam (Harris-Hogan et al., 2016). Anne Aly u svom radu govori o PaVE kampanji na internetu, koja je bila jedno vrijeme aktivna u Australiji, koja se koristila za suzbijanje nasilnog ekstremizma i u virtuelnom i u realnom domenu i to kroz sljedeće elemente:

1. PAVE veb mjesto – u pitanju je bila veb stranica koja je uključivala odgovore na često postavljanja pitanja, postavljala je definicije raznih oblika ekstremizma, te je davala smjernice kako se boriti protiv nasilnog i bilo kog drugog oblika ekstremizma
2. Plakat – plakat je prikazivao portret osobe, gdje su pikseli na fotografiji bili male fotografije lica drugih ljudi, a natpis je glasio „Violent extremism has many faces. Don't make yours one.“
3. Videozapisi – snimili su 3 kratka videozapisa u trajanju od po 90 sekundi u

kojima je stavljan akcenat na opasnosti po osobu do kojih može da dovede članstvo, te pristupanje onlajn forumima koji su podržavali i podsticali nasilni ekstremizam (Aly, 2014).

Što se tiče praktičnih metoda za suzbijanje nasilnog ekstremizma na našim prostorima, najveći akcenat se stavlja na obrazovanje i edukaciju mladih kroz školski sistem, dok drugačije vrste kampanja su slabo zastupljene (Mušić, 2016). Iako se naglasak na prostoru Bosne i Hercegovine, prvenstveno prostora Republike Srpske, stavlja na obrazovni sistem, analiza nastavnih planova i programa osnovnih i srednjih škola je pokazala da se sadržaji o radikalizaciji, nasilnom ekstremizmu i terorizmu ne izučavaju, već se naglasak stavlja na sadržaje koji se odnose na poštovanje kulturalnih različitosti i prevenciju nasilja. Ovo pokazuje da mladi u Republici Srpskoj ne stiču ni elementarna znanja o ovim fenomenima i samim tim su slabo pripremljeni da se suoče i da razumiju dešavanja u svom okruženju (Sikimić, Lalić & Ćeranić, 2019). Prevencija i otkrivanje terorizma i radikalizma u Bosni i Hercegovini je značajno otežano zbog neusklađenosti administrativne i političke strukture, te geografske nepristupačnosti određenih dijelova zemlje. U procesu rehabilitacije i deradikalizacije u Bosni i Hercegovini, do sada se postiže jako slab napredak (Smailhodžić & Taljanović, 2022). Preventivne mjere borbe protiv terorizma i nasilnog ekstremizma, kako na našim prostorima, tako i na međunarodnom nivou, bi prije svega trebale obuhvatati aktivnosti bezbjednosnih aparata jedne zemlje, te u preventivni rad uključiti i članove porodice, zajednice, te inicirati aktivnije učestvovanje medija u distribuciji sadržaja koji bi doprinio procesu deradikalizacije (Babić, 2023).

Bezbjednosni narativi i socijalne politike obično predlažu kontrolu sajber prostora i moderiranje sadržaja koji se plasira na internetu. Ali taj predloženi mehanizam prevencije zapravo ne funkcioniše onako kako je principijelno zamišljen i to iz nekoliko razloga:

1. Uprkos godinama uloženog napora i truda ljudi koji se bave sajber nasilnim ekstremizmom da se suzbije širenje radikalizovanog sadržaja, on je i dalje prisutan na platformama i mrežama, kao i militantne grupe koje ga šire.
2. Programi suzbijanja sadržaja nasilnog ekstremizma nisu jednako tretirali sve militantne grupe i određeni sadržaj nisu sankcionisali na samom početku, pa su tako te grupe razvile snažna uporišta na određenim veb stranicama.
3. Efikasnost strategija uklanjanja sadržaja je smanjenja lakoćom ponovnog uspostavljanja zabranjenih komunikacionih kanala od strane radikalizovanih pojedinaca, te vrlo čestim preklapanjem jurisdikcija.
4. Adekvatne strategije koje su usmjerene na suzbijanje digitalnog džihada trebalo bi prvenstveno da se zasnivaju i na oflajn i na onlajn borbi protiv ekstremizma i terorizma (Lakomy, 2022).

Zaključak

Kao što je opisano u dijelu pregled istraživanja, vidi se da je internet zapravo akcelerator nasilnog ekstremizma, te da u današnje vrijeme, internet i nasilni ekstremizam su teško odvojivi. Danas regrutacija novih članova, finansiranje nasilnih akcija, širenje propagande, te organizovanje i planiranje samih nasilnih ekstremističkih akcija koje se odvijaju u realnom kontekstu, zavise od društvenih mreža, internet sajtova i foruma. Najproblematičniji su forumi i sajtovi koji se nalaze u domenu dark veba i koji često promiču nadzoru pripadnika bezbjednosnih struktura. Što se tiče naših prostora, postoji jako malo naučnih saznanja o tome kako ekstremističke grupe, sklone nasilju, koriste internet, te koji su sajtovi najpopularniji na prostoru Ex Yu. Za kraj rada smo ostavile preporuke za neke buduće radove i odnose se na:

1. Sprovođenje istraživanja na našim prostorima poput onog Gaudette i saradnika, što bi vrlo lako moglo da se sprovede s obzirom na postojanje velikog broja ekstremističkih grupa na našim prostorima.
2. Edukacija adolescenata, kao najrizičnije grupe, koja je podložna da bude dio ekstremističkih zajednica na internetu, a samim tim i dio nasilnih akcija u realnom kontekstu.
3. Izmjena naučnog plana i programa za osnovnoškolce i srednjoškolce, kako bi se djeca i mladi, kroz lekcije iz određenih predmeta adekvatno upoznali sa pojmovima radikalizam, ekstremizam i terorizam.
4. Preporučuje se sprovođenje istraživanja koja bi ispitala kako algoritmi na platformama poput YouTube-a, TikTok-a i Facebook-a mogu da podstaknu „spiralu radikalizacije", sugerišući sve ekstremniji sadržaj korisnicima. Ovo je posebno važno za adolescente i mlade odrasle.
5. Potrebno je razviti istraživačke alate za praćenje aktivnosti ekstremističkih grupa na društvenim mrežama, forumima i aplikacijama za razmenu poruka (npr. Telegram, Discord). Time bi se moglo efikasnije detektovati širenje propagande i identifikovati ključni čvorovi.
6. Potrebno je analizirati koliko su dosadašnji onlajn kontra-narativi (npr. kampanje za toleranciju, video svjedočenja bivših ekstremista) efikasni kod domaće publike i kako ih prilagoditi kulturnom i jeziku specifičnom za region.
7. Uspostaviti multidisciplinarnu saradnju između škola, univerziteta, državnih organa i IT sektora radi razvoja zajedničkih strategija za prepoznavanje i prevenciju nasilnog ekstremizma onlajn.
8. Razvijanje „internet" pismenosti kod mladih i odraslih u cilju podizanja svijesti o opasnostima koje donose sajtovi sa nasilnim ekstremističkim sadržajem.
9. Pored „internet pismenosti", fokus bi trebalo staviti i na etičku odgovornost u digitalnom okruženju: kako prepoznati manipulaciju, lažne vijesti, polarizaciju i govor mržnje, te kako reagovati na njih.

Literatura

Abadie, A. (2006). Poverty, political freedom, and the roots of terrorism. *American Economic Review, 96*(2), 50–56. DOI: https://doi.org/10.1257/000282806777211847

Al Jazeera Balkans. (2023, 17. februar). Članovi Narodnih patrola osumnjičeni za pokušaj rušenja ustavnog poretka Srbije. https://balkans.aljazeera.net/news/balkan/2023/2/17/pripadnike-narodnih-patrola-srbijansko-tuzilastvo-sumnjici-za-pokusaj-rusenja-ustavnog-poretka

Aly, A. (2014). Walk away from violent extremism: A campaign to address violent extremism online. *Journal Exit-Deutschland. Zeitschrift für Deradikalisierung und demokratische Kultur, 3*, 64–77.

Babić, U. (2023). Preventivne mere u borbi protiv terorizma. *Megatrend Review, 20*(1), 219–229.

Blic.rs. (2019, 5. maj). Protest u Borči zbog dvoglavog orla. *Blic*. https://www.blic.rs/vesti/beograd/protest-u-borci-zbog-dvoglavog-orla-vlasnik-pekare-se-slikao-sa-simbolom-velike/h0nq4z3

Braddock, K., & Horgan, J. (2016). Towards a guide for constructing and disseminating counternarratives to reduce support for terrorism. *Studies in Conflict & Terrorism, 39*(5), 381–404. https://doi.org/10.1080/1057610X.2015.1116277

Brkić Šmigoc, J., Mujagić, M., Šušnica, S., Haračić-Nović, I., & Zuković, A. (2019). *Rad s pojedincima i porodicama koje su u riziku od radikalizacije ili su radikalizirane: Priručnik za stručnjake*. Atlantska inicijativa.

Bucknell Bossen, C., & Kottasz, R. (2020). Uses and gratifications sought by pre-adolescent and adolescent TikTok consumers. *Young Consumers: Insight and Ideas for Responsible Marketers, 21*(4), 463–478. https://doi.org/10.1108/YC-07-2020-1186

Byung-hu, Y. (2017). Theoretical approach to radicalization and violent extremism that leads to terrorism. *International Journal of Terrorism & National Security, 2*(2), 12–18.

Conway, M. (2006). Terrorism and the Internet: New media—New threat? *Parliamentary Affairs, 59*(2), 283–298. https://doi.org/10.1093/pa/gsl009

Djorić, M. R. (2012). Theoretical delimitation of extremism. *Kultura Polisa, 9,* 45–52.

Donelan, H. (2009). *Online communication and collaboration: A reader*. Routledge.

Duhandžija Ilić, Z. (2017). Bassam Tibi's Euro-Islam. *Sociološki pregled, 51*(3), 446–456. https://doi.org/10.5937/socpreg51-15549

Dušanić, S. (2020). *Mladi i ekstremizam*. Perpetuum Mobile – Institut za razvoj mladih i zajednice; CARE Balkans.

Galant, M. (2020). Utjecaj društvenih mreža na psihičko zdravlje. *Psychē: Časopis studenata psihologije, 3*(1), 131–145.

Gambetta, D., & Hertog, S. (2018). *Engineers of jihad: The curious connection between violent extremism and education*. Princeton University Press.

Gaudette, T., Scrivens, R., & Venkatesh, V. (2020). The role of the internet in facilitating violent extremism: Insights from former right-wing extremists. *Terrorism and Political Violence, 34*(7), 1339–1356. https://doi.org/10.1080/09546553.2020.1784147

Greenfield, S. (2018). *Promjene uma*. Školska knjiga.

Gunton, K. (2022). The impact of the internet and social media platforms on radicalisation to terrorism and violent extremism. In R. Montasari, F. Carroll, I. Mitchell, S. Hara, & R. Bolton-King (Eds.), *Privacy, security and forensics in the Internet of Things (IoT)* (pp. 167–177). Springer. https://doi.org/10.1007/978-3-030-91218-5_8

Harpreet, S. D. (2013). Cybercrime—a threat to persons, property, government and societies. *International Journal of Advanced Research in Computer Science and Software Engineering Research, 3*(5), 415–419.

Harris-Hogan, S., Barrelle, K., & Zammit, A. (2016). What is countering violent extremism? Exploring CVE policy and practice in Australia. *Behavioral Sciences of Terrorism and Political Aggression, 8*(1), 6–24. https://doi.org/10.1080/19434472.2015.1104710

Hawdon, J., Bernatzky, C., & Costello, M. (2019). Cyber-routines, political attitudes, and exposure to violence-advocating online extremism. *Social Forces, 98*(1), 329–354. https://doi.org/10.1093/sf/soz010

Ilić, M., Spalević, P., Spalević, Ž., Veinović, M., & Aleja, K. S. A. (2017). Deep web i dark web – potreba ili zloupotreba. *INFOTEH-JAHORINA, 16*, 635–639.

Jayabalan, P., Ibrahim, R., & Manaf, A. A. (2014). Understanding cybercrime in Malaysia: An overview. *Sains Humanika, 2*(2), 109–115. https://doi.org/10.11113/sh.v2n2.424

Johnson, N. F., Zheng, M., Vorobyeva, Y., Gabriel, A., Qi, H., Velasquez, N., Manrique, P., Johnson, D., Restrepo, E., Song, C., & Wuchty, S. (2016). New online ecology of adversarial aggregates: ISIS and beyond. *Science, 352*(6292), 1459–1463. https://doi.org/10.1126/science.aaf0675

Kapsokoli, E. (2023). Cyberterrorism: A new wave of terrorism or not? In Ferrag, M. A., Kantzavelou, I., Maglaras, L., & Janicke, H. (Eds.), *Hybrid threats, cyberterrorism and cyberwarfare* (pp. 57–81). CRC Press.

Krueger, A. B. (2008). *What makes a terrorist: Economics and the roots of terrorism*. Princeton University Press.

Lakomy, M. (2023). Why do online countering violent extremism strategies not work? The case of digital jihad. *Terrorism and Political Violence, 35*(6), 1261–1298. https://doi.org/10.1080/09546553.2022.2038575

Lee, B. (2019). Countering violent extremism online: The experi-

ences of informal counter messaging actors. *Policy & Internet, 12*(1), 66–87. https://doi.org/10.1002/poi3.210

Li, Y., Feiqiong, L., & Joseph, M. K. (2009). Discovering topics from dark websites. In *2009 IEEE Symposium on Computational Intelligence in Cyber Security* (pp. 175–179). IEEE. https://doi.org/10.1109/CICYBS.2009.4925106

Moon, J. H., Lee, E., Lee, J. A., Choi, T. R., & Sung, Y. (2016). The role of narcissism in self-promotion on Instagram. *Personality and Individual Differences, 101*, 22–25. https://doi.org/10.1016/j.paid.2016.05.042

Mušić, S. (2016). Uloga obrazovanja u prevenciji nasilnog ekstremizma i radikalizma. In *Changing reality through education* (pp. 1–9).

Nadkarni, A., & Hofmann, S. G. (2012). Why do people use Facebook? *Personality and Individual Differences, 52*(3), 243–249. https://doi.org/10.1016/j.paid.2011.11.007

Neumann, P. R. (2013). The trouble with radicalization. *International Affairs, 89*(4), 873–893. https://doi.org/10.1111/1468-2346.12049

Overbey, L. A., McKoy, G., Gordon, J., & McKitrick, S. (2010, maj). Automated sensing and social network analysis in virtual worlds. In *2010 IEEE International Conference on Intelligence and Security Informatics* (pp. 179–184). IEEE.

Pereža, D. (2017). *Internet sigurnost i e-trgovina* [Doktorska disertacija, Ekonomski fakultet Sveučilišta u Splitu].

Piwek, L., & Joinson, A. (2016). What do they Snapchat about? Patterns of use in time-limited instant messaging service. *Computers in Human Behavior, 54*, 358–367. https://doi.org/10.1016/j.chb.2015.08.026

Radio Slobodna Evropa. (2019, 23. april). Nove pretnje vlasniku pekare u Borči zbog nacionalnosti. https://www.slobodnaevropa.org/a/pekara-borca-napadi-nacionalisti-/29910636.html

Radio Slobodna Evropa. (2023, 17. februar). Uhapšen lider „Narodne patrole" nakon incidenata u Beogradu. https://www.slobodnaevropa.org/a/narodna-patrola-lider-uhapsen-beograd/32274208.html

Ramsay, G., Holbrook, D., & Taylor, M. (2013). "Terroristic content": Towards a grading scale. *Terrorism and Political Violence, 25*(2), 202–223. https://doi.org/10.1080/09546553.2011.653893

Rui, J., & Stefanone, M. A. (2013). Strategic self-presentation online: A cross-cultural study. *Computers in Human Behavior, 29*(1), 110–118. https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.07.022

Sachan, A. (2012, jul). Countering terrorism through dark web analysis. In *2012 Third International Conference on Computing, Communication and Networking Technologies (ICCCNT)* (pp. 1–5). IEEE. https://doi.org/10.1109/ICCCNT.2012.6396055

Salleh, N. M., Selamat, S. R., Saaya, Z., Ahmad, R., & Masúd, Z. (2016, novembar). A new taxonomy of cyber violent extremism (Cyber-VE) attack. In *2016 6th International Conference on Information and Communication Technology for The Muslim World (ICT4M)* (pp. 234–239). IEEE. https://doi.org/10.1109/ICT4M.2016.055

Salleh, N. M., Selamat, S. R., Saaya, Z., Ahmad, R., & Masúd, Z. (2016). Identifying Cyber Violent Extremism (Cyber-VE) Components by Exploring Dark Web. *International Journal of Computer Science and Information Security, 14*(9), 52–59.

Šarac, D. (2022). *Internet i društvene mreže kao platforme za radikalizaciju u nasilni ekstremizam* [Magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu].

Scanlon, J. R., & Gerber, M. S. (2014). Automatic detection of cyber-recruitment by violent extremists. *Security Informatics, 3*(1), 1–10. https://doi.org/10.1186/s13388-014-0005-5

Scrivens, R., Osuna, A. I., Chermak, S. M., Whitney, M. A., & Frank, R. (2023). Examining online indicators of extremism in violent right-wing extremist forums. *Studies in Conflict & Terrorism, 46*(11), 2149–2173. https://doi.org/10.1080/1057610X.2021.1913818

Sikimić, M., Lalić, V., & Ćeranić, P. (2019). The prevention of radicalization, violent extremism, and terrorism through the Republika Srpska education system. *Journal of Security and Criminal Sciences, 1*(2), 25–38.

Silber, M. D., & Bhatt, A. (2007). *Radicalization in the West: The homegrown threat*. New York Police Department Intelligence Division. https://www.nyc.gov/assets/nypd/downloads/pdf/public_information/NYPD_Report-Radicalization_in_the_West.pdf

Simeunović, D. (2009). Određenje ekstremizma iz ugla teorije politike. *Srpska politička misao, 24*(3), 11–26.

Smailhodžić, A., & Taljanović, A. (2022). Razvoj terorizma u Bosni i Hercegovini. *Knowledge: International Journal, 53*(1), 195–198.

Smith, L. (2023). *Mainstreaming hate: An analysis of the rebranding of white supremacy* (Publication No. 30489240) [Doktorska disertacija, Walden University]. ProQuest Dissertations Publishing.

Stern, J. (2016). Radicalization to extremism and mobilization to violence: What have we learned and what can we do about it? *The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 668*(1), 102–117. https://doi.org/10.1177/0002716216673807

Stockdale, L. A., & Coyne, S. M. (2020). Bored and online: Reasons for using social media, problematic social networking site use, and behavioral outcomes across the transition from adolescence to emerging adulthood. *Journal of Adolescence, 79*, 173–183. https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2020.01.010

Torok, R. (2010). "Make a bomb in your mum's kitchen": Cyber recruiting and socialisation of 'White Moors' and home grown jihadists. *Perspectives on Terrorism, 4*(2). https://ro.ecu.edu.au/act/6/

Vuković, S. (2022). The assessment of individual risk of radicalization and violent extremism. *NBP. Nauka, bezbednost, policija, 27*(1), 61–77. https://doi.org/10.5937/nabepo27-35664

Weimann, G. (2012). Lone wolves in cyberspace. *Journal of Terrorism Research, 3*(2). https://doi.org/10.15664/jtr.405

Winter, C., Neumann, P., Meleagrou-Hitchens, A., Ranstorp, M., Vidino, L., & Fürst, J. (2020). Online extremism: Research trends in internet activism, radicalization, and counter-strategies. I*nternational Journal of Conflict and Violence, 14*, 1–20. https://doi.org/10.4119/ijcv-3809

Violent extremism in the online space: a sistematic review

Suzana Zorić, Vesna Kovačić

University of Banja Luka, Faculty of Philosophy, Bosnia and Herzegovina

The prevalence of the internet and the easy access to computers for a larger number of people have facilitated easier connection and networking among individuals with extremist views and ideologies, significantly facilitating the spread of extremist propaganda to thousands and thousands of potential followers. As early as 1985, five years before the term "World Wide Web" even emerged, right-wing supremacists in the United States established the internet platform "White Aryan Resistance," which functioned to spread propaganda, facilitate recruitment, and procure financial resources. The use of web forums, social networks, and internet platforms to support the organization of acts of violent extremism has significantly increased in recent years, leading to the establishment of the term Cyber-VE in literature and various scientific papers. Violent extremists utilize the internet and computers for the following purposes: spreading propaganda, recruiting new members, logistics and planning of violent acts, and fundraising for their extremist actions.

Key words: Internet, computers, extremism, Cyber-VE, violent extremism, cyber extremism